

A KORAI KAZÁR TÖRTÉNELEM FORRÁSAINAK
KRITIKÁJÁHOZ

A korai kazár történelem forrásainak megítélése körül, ismételt erőfeszítések ellenére, még mindig igen nagy nehézségek mutatkoznak. A nehézségek fő oka — s ez ma már egyre világosabb — a soknyelvű forrásanyag filológiai feldolgozásának elégtelenségében rejlik. A források egy része, így a bizánci feljegyzések és az arab földrajzírók leírásai, jól ismertek és a történeti kutatás számára is hozzáférhetőek, más részük azonban, közöttük például a fontos örmény források is, kevésbé ismertek és filológiai feldolgozásuk is csak részben történt meg.¹ Nem kétes tehát, hogy az egyébként meglehetősen nagy számú korai kazár-tudósítás gyümölcsöző kritikai egybevetésére csak a különböző forráscsoportok egyenkénti feldolgozása, a hozzájuk fűződő nyelvi, irodalmi és történeti problémák egyenkénti vizsgálata után kerülhet sor. Ezen a téren még sok a tennivaló, de minden részletkérdés megoldása fontos lépést jelenthet a végső cél felé.

A kazár történelem kezdetei mohamedán források szerint jóval a VI. század előtti időkre, örmény és grúz források szerint pedig a II—III. századba, sőt egyenesen a bibliai időkre nyúlnak vissza. A kazár történelem legjobb ismerői azonban, közöttük W. BARTHOLD² is, e korábbi adatokat csaknem teljesen figyelmen kívül hagyva a 627. évet tekintik a kazár történelem megdönthetetlen hitelű forrásokból kimutatható kezdetének. Herakleios bizánci császár szövetségesi ugyanis 627-ben a perzsák ellen irányuló hadjárata alkalmával bizánci, örmény, grúz, szír és mohamedán források egybehangzó és egymástól teljesen független tanúsága szerint a kazárok voltak.³ Nem kétséges azonban az sem, hogy a kazárok e segítségnyújtás idején a nyugati türkök

¹ Ezeket a nehézségeket jól illusztrálja D. M. DUNLOP legutóbbi munkája (The History of the Jewish Khazars, Princeton 1954, különösen 3—34), amelyben a korai kazár történelem szinte minden kérdésére több megoldást is ajánl a szerző.

² Enzyklopädie des Islam, s. v. *Khazar*.

³ Vö. E. GERLAND: Byzant. Zeitschr. III (1894), 330—373. Az idevonatkozó örmény tudósításokkal N. H. BAYNES (Byz. Zeitschr. XXI, 1912, 110—128) és M. I. ARTAMONOV (Очерки древнейшей истории хазар. Leningrad 1936. 67—78) foglalkoztak; a hadjárat grúz forrásait legutóbb C. TOUMANOFF (Le Muséon LXV, 1952, 199—200) tárgyalta; igen sok szír és mohamedán forrást gyűjtött össze idevonatkozólag is Kmoskó MIHÁLY terjedelmes kéziratot munkájában, amelynek részletes ismertetését az Acta Orient. Hung. IV (1954), 19—91. lapjain adtam.

fennhatósága alatt álltak. Az örmény Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis 160₇₋₈ : „*որ էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա* : aki országának második méltóságviselője volt”) és a bizánci Theophanes (ed. de Boor 316₂ : „*δευτέρω ὄντι τοῦ Χαγάνου τῆ ἀξία*”) ugyanis egymással szinte teljesen azonos fogalmazású tudósításaikban jelzik, hogy a kazár kagán a segítségnyújtás idején a második rangot viselte a nyugati türk birodalomban.⁴ Egy másik helyen Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis, 161₈₋₉) „Észak Királya”-nak nevezi a türk kagánt. Az „Észak Királya” kifejezés a Moses Khorenac'inak tulajdonított Földrajzban is a türk birodalom uralkodójának a címe, akinek országa, *T'urkastank'*, a Volgától keletre van, tehát nyilvánvalóan azonos a nyugati türk birodalommal.⁵

A legfontosabb idevonatkozó adat azonban Sebēosnál, Herakleios császár örmény életrajzírójánál található, aki a 606. és azt követő esztendőök eseményei során (vö. alább 114) szintén ismételten az Oxuson túli nyugati türkök urát jelöli az „Északi vidékek királya” névvel⁶. Minthogy Sebēos 661 táján írt, s így nemcsak a nyugati türk birodalom fennállásának, hanem esetleg a 627. év eseményeinek is kortársa volt, nem kétes, hogy szavai itt különös súllyal esnek a lathá. Fokozza Sebēos tudósításainak jelentőségét az is, hogy a korai kazár történelemre vonatkozó forrásaink, azokat sem kivéve, amelyek a közép-perzsa Khvatāy-námakból merítettek, Sebēos után legalább is másfél évszázaddal, tehát a nyugati türk birodalom felbomlását követő időkből keletkeztek, s hogy a bizánci források éppen a minket érdeklő VII. és VIII. századból csak igen hézagosan, későbbi kivonatokban maradtak ránk.

Sebēos tudósításainak felhasználását azonban nagymértékben megnehezíti, hogy nála a Kazária felől támadó nomádok nem a *kazár*, hanem a *t'etal* néven szerepelnek. Az utóbbi pedig Sebēosnál és néhány más örmény

⁴ Az idevonatkozó adatokkal behatóan foglalkoztam a Magyar Nyelv 1954. évi kötetében (XLIX, 319—323). Moses Kalankatvac'i szerint a kazár kagán a nyugati türk uralkodó örököse volt. Az „örökös” (*յաջորդ*) szó helyett *ПАТКАНЕАН* „наместник”-et fordított, s ebben követte MARKWART (Ung. Jahrb. IX, 100 : „Stellvertreter”; magam az idézett helyen „helyettes”-t fordítottam) is. A „helyettes” azonban az „örökös” helyett pontatlanság, amely onnét adódott, hogy *ПАТКАНЕАН* (История Агван, 331) ismerte Ibn Hauqal-nak és Mas'ūdī-nak a kazárokról szóló tudósítását, amelyekben arról van szó, hogy a kazár másodkirály, a kagán beg az ügyek intézésében helyettese (*خليفة*) volt a főkirálynak.

⁵ Vö. Pseudo-Moses Khorenac'i „Földrajz”-ának rövid változatát (ed. J. SAINT-MARTIN, II, 356) és a hosszabb változatban ugyanazt a leírást (ed. SOUKRY, 27; vö. még MARKWART, Streifzüge, 58—9). — A korai örményországi arab hódítások krónikása, Levond (VIII. sz. vége) szintén használja az „Észak uralkodója” kifejezést (ed. Ezeanc', 132 : *արքայն Հիւսիսոյ*). Nála azonban „Észak uralkodója” már a kazár kagánnal azonos. Ez a szóhasználat Levond korában teljesen indokolt volt. 760 táján ugyanis végleg összeomlott a nyugati türk birodalom, s így a kazár kagán akkor már joggal kaphatta az „Észak uralkodója” nevet. Ugyancsak előfordul az „Észak királya, a kagán” kifejezés Moses Khorenac'i, Sebēos és a régebbi örmény források alapján Michael Syrus örmény fordítójánál is (ed. Jerusalem, 1870, 315₉₋₁₀ : *Թագաւորն Հիւսիսոյ իսարան*). „Észak királya” és a kazár uralkodó között azonban már nála sincs különbség: Herakleios szerinte „Észak királya”-nak ajánlja fel lányát, Eudokia kezét.

⁶ Vö. MARKWART, Streifzüge 58.

forrásban az Irán keleti szomszédságában lakó nagy nomád népek egyikét is jelöli.

A keleti *t'etalok* nevéhez fűződő problémák látszólag nagyobb nehézségek nélkül megfejthetők. Ilyen nevű nagy nomád népről más forrásainkban ugyan nem történik említés, de az Irán keleti szomszédságában élő nomád népek közé tartoztak a *heftaliták* is, a *t'etal* név pedig erősen emlékeztet a *heftal*-ra: az eddigi szakirodalomban tehát általánosan elfogadott nézet az, hogy a *t'etal* név valamilyen módon a *heftal*-lal függ össze.⁷ E szerint a magyarázat szerint is kivételnek tekinthető azonban az a néhány eset, amikor a *t'etal* világosan Kazáriából támadó nomádokat jelöl, tehát semmiképp nem vonatkoztatható az Irántól keletre élő *heftalitákra*.

Ezek a magyarázatok azonban nemcsak a *t'etal* szókezdő *t*-jének kérdését hagyják nyitva, de a *t'etal* név állítólagos kettős használatát⁸ ('*heftalita* ~ *kazár*') sem magyarázzák meg kielégítő módon. Fokozza a zavarokat az is, hogy J. MARKWARTot, az örmény források s egyben a kazár történelem egyik legkiválóbb képviselőjét — bár Sebēos adatainak kivételes jelentőségét már pályája kezdetén felismerte — korai halála megakadályozta a nyugati türk és a régi kazár történelemre vonatkozó forrásadatok rendszeres feldolgozásában. Egy sokat idézett régibb értekezésében⁹ MARKWART Sebēos tudósításait is vizsgálat tárgyává tette ugyan, ennek a kísérletnek az idején azonban egyrészt a forrásanyag jelentékeny része még nem állt rendelkezésére, másrészt, amint majd látni fogjuk, az itt közölt magyarázatok alapötletei is elhibáztak voltak.

Az alábbiakban annak a kimutatását kíséreljük meg, hogy az örmény *t'etal*-vonatkozású adatok filológiai és történeti magyarázata nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba, s hogy helyes felhasználásuk nagy mértékben viszi előre a nyugati türk, továbbá a *heftalita* és kazár történelemre vonatkozó ismereteinket.

*

I. A *t'etal* név etimológiai magyarázatára eddig kevés kísérlet történt. Az idevonatkozó megjegyzések főleg a név használatára vonatkoznak. MARKWART véleménye szerint a *t'etal* a *heftal* népnévnek a „kaukázusi *t*- praefixummal ellátott alakja” volna.¹⁰ Ennek az etimológiának az alapmotívuma, a *t*-

⁷ NÖLDEKE, Tabari, 115, 2. jegyz.; К. В. Тревер: Советская Археология XXI, 1954, 140.

⁸ R. GHIRSHMAN (Les Chionites-Hephtalites. Le Caire 1948, 125—128) MARKWART nyomán arra hivatkozik, hogy a kazároknál ugyanúgy megvolt a polyandria szokása, mint a *heftalitáknál*. Nem tekintve azonban, hogy MARKWART másodkézből és nem teljesen pontosan idézte Moses Kaľankatvac'i megfelelő tudósítását (ed. Tiflis, 274), a kérléses szövegrész ott félcrétetetlenül a kaukázusi hunokra, nem pedig a kazárookra vonatkozik.

⁹ WZKM XII (1898), 191—195, 198—200.

¹⁰ Ērānšahr, 59.

„kaukázusi” praefixumként való magyarázata, MARKWART más írásaiban is előfordul. A „magyar” értelemben használt bizánci *Τούρκοι* név ugyanis MARKWART szerint szintén nem a türköknek a magyarokra átvitt neve, hanem a herodotosi *Ἰούραι* népnévnek a kaukázusi (alán) közvetítéssel Bizánchba eljutott alakja, amelyben a *t-* praefixum „valamilyik” kaukázusi vagy finnugor nyelvből származik.¹¹ Felesleges volna ezekkel a szokatlanul merész és erőltetett magyarázatokkal behatóan foglalkoznunk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a *t'etal*-névnek ez az etimológiája O. WESENDONK egy értekezésén¹² kívül úgy látszik sehol sem talált visszhangra.

2. Ami a *t'etal* névnek az örmény forrásokban való használatát illeti, valóban nem kétes, hogy a *t'etal* az esetek egy részében az Irán keleti szomszédságában lakó heftalitákat jelöli. Az utóbbiak két nagy törzscsoportja közül az egyik, a *χϋδῶν* 350 táján vonult Délnyugat-Szibériából Hyrkániába, a Kaspi-tó délkeleti kiszögellésének vidékére, a másik, az *uar*, pedig 450 táján az Altájból Észak-Afganisztánba. Amint számos keleti és nyugati forrásból tudjuk, az *uar-χϋδῶν*ok a heftalita nemzetség vezetése alatt 450 és 558 között hatalmas birodalmat alapítottak, amely Irán egész keleti szomszédságát és Belső-Ázsia nagy területeit megszállva tartotta. A heftaliták birodalmának keleti központja Baktriában volt, ahol az *uarok* a kúsánok leverése után vetették meg lábukat. 558-ban a perzsák és Belső-Ázsia új urai, a türkök szövetkeztek a heftaliták ellen. A keletről és nyugatról jövő támadásnak a heftaliták nem tudtak ellenállni. Egy részük, a nyugaton *avar* (*uarchonita*) néven ismert töredék Európába menekült, más részük Irán keleti szomszédságában maradt, és türk fennhatóság alá került. A türkök fennhatósága alatt tehát továbbra is megmaradtak a régi kúsán területeken uralkodó heftalita fejedelemségek, amelyekről 630 táján a szemtanú Hiüan Tsang kínai buddhista zarándok is beszámol, s amelyekkel néhány évtizeddel később még a Tokharisztánba törő arab csapatok is harcoltak.¹³

Ha ezeket a történeti adatokat figyelembe vesszük, a legvalószínűbbnek azt kell tartanunk, hogy a *t'etal* név 'heftalita' értelemben való használata a heftaliták tokharisztáni uralmának az idejéből, tehát az 558. évet megelőző korokból származik. Ez tűnik ki azokból a legendákkal átszótt elbeszélésekből is, amelyek Világosító Gergelynek, Örményország apostolának az életét mondják el, s amelyeknek egyes változatai a *t'etal* nevet a *heftal* szinonimájaként használják. Ezek az elbeszélések Világosító Gergely családját a párthus

¹¹ Streifzüge, 56.

¹² *Caucasia* I (1924), 72.

¹³ A heftalita birodalom kialakulásáról vö. a Magyar Nyelv L. (1954), 142–151 lapjain közölt értekezésemet. Az ott elmondottakhoz csak annyit fűzök hozzá, hogy a GHIRSHMAN fent idézett művében közölt érmefeliratok tanúsága szerint a heftalita nemzetség már az *uar* vándorlást (kb. 450) megelőzőleg is szerepelt s így a *χϋδῶν*ok közül kellett kikérülnie.

aršakida (pahlavi) dinasztia tokharisztáni ágával hozzák kapcsolatba, amely szerintük „Balkhban, kúsán földön” (Agathangelos, ed. Tiflis, 1914: 23₆) uralkodott. A kúsán földön uralkodó nomádokat a legenda Zenobnál és Vardannál megőrzött változata *heftal*-nak nevezi.¹⁴ Más forrásaink viszont, így elsősorban Pseudo-Sebēos, *t'ētal*-okról beszélnek ugyanebben az összefüggésben. Ezek a tudósítások az aršakida dinasztia trónrajutását írják le, valamint azt, hogy miként oszlott meg a hatalom a dinasztia egyes ágai között a párthus fennhatóság alatt álló területeken. Pseudo-Sebēos egyenesen a *t'ētal* király fiának nevezi a dinasztiaalapító Aršakot (ed. MALKHASYAN^o 8₃: *արդի արքայի թէտալացոց*), aki szerinte „Bahl Šahastanban, a kúsánok földjén” (8₄: *ի Բաշլ Շախաստանի յերկրի բաշլացոց*) alapította meg a tokharisztáni párthus dinasztiaát. Négy fia, ugyancsak Pseudo-Sebēos (10₆₋₁₁) szerint úgy osztotta meg a hatalmat, hogy közülük az első a *t'ētalok* földjén, a második Kilikiában, a harmadik a párthusok felett és a negyedik Örményországban uralkodott.

Pseudo-Sebēos két idézett helye nem hagy kétséget afelől, hogy a *t'ētal* név nála Zenob *heftal*-ja helyett áll: Aršak, a *t'ētal* király fia Pseudo-Sebēosnál is a kúsán földön uralkodik. Aligha tévedünk tehát, ha feltesszük, hogy a heftalitákról már a Gergely-legenda régi változataiban, így az „Agathangelos” tudósításainak forrásául szolgáló hagyományban is szó volt.

A Gergely-legenda mindenestre valamikor Gergely halála (kb. 320) után, de Agathangelos és Lazar Parpec'i kora előtt (kb. 500), tehát a heftalita birodalom fennállásának a korában keletkezett. Természetes tehát, ha Tokharisztán urai a *heftal* ~ *t'ētal* nevet viselik benne. Még mindig nem világos ezzel szemben az örmény *t'etal* név *t'*-je. Ennek a magyarázata azonban, amint alább majd látni fogjuk (127-8), csak egészen más összefüggésben lehetséges.

Pseudo-Sebēos elbeszélése egyébként bizonyos részletekben egyezést mutat Pseudo-Moses Khorenac'i idevonatkozó tudósításaival is. Pseudo-Moses szintén beszél Nagy Aršak balkhi dinasztiaalapításáról (II, 2), és tudósít arról is, hogy Örményországban hogyan jutott uralomra az aršakida dinasztia (I, 8). Annak ellenére azonban, hogy a két szerző idevonatkozó tudósításai szemmel láthatólag közös végső forrásra mennek vissza,¹⁵ éppen a *t'etal* név használatát

¹⁴ Zenob és Vardan tudósításainak örmény szövegét egy magyarországi örmény tudós, ЛУКАСЬ КРИСТОФ közölte „A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei” című művének (I, II, Kolozsvár 1870) örmény függelékében (II. lap, 7. és 8. alatt). Zenob idézett helyéről vö. még Г. Халатянц, Армянские Аршакиды (Москва 1903), 146-147.

¹⁵ Pseudo-Sebēos és Pseudo-Moses tudósításainak egyezése S. S. MALKHASYAN^o (Византийский Временник XXVII, 1949, 94—105; MALKHASYAN^o először ötven évvel korábban, 1899-ben fejtette ki ezt a véleményét; vö. még А. Адонц: Визант. Временник VIII, 1901, 64—69) szerint azt jelenti, hogy Sebēos 661-ben már ismerte Moses Khorenac'i művét. Egészen másképp látja a kérdést G. КHALATYAN^o (Армянский Эпос I, Москва 1896, 69—74), aki Pseudo-Sebēos munkáját 750. és 900. évek között keletkezett bagratida pártállású írásnak tartja, amelyet szerinte Pseudo-Sebēos is használt. — A balkhi aršakidákra vonatkozó értesülések néhány közös vonására, továbbá a földrajzi terminológiában mutatkozó egyezésekre, főként pedig a *Bahl* ~ *Pahl* (av-) népetimológiára A. Я. МАНАНДЖАН (Визант. Временник XXV, 1948, 133) annak bizo-

illetőleg sajtóságos különbség mutatkozik közöttük. Pseudo-Moses ugyanis nem a tokharisztáni aršakidákkal kapcsolatban, hanem az örményországi aršakidák trónrajutásával kapcsolatban említi a t'etalok országának (nála: *T'italia*) nevét. Szó van nála arról is, hogy Nagy Aršak testvérét, Vałarsakot ültette Örményország trónjára, akinek birodalmához Örményországon kívül Nyugat-Szíria egy része is hozzátartozott, továbbá Palesztína, Asia tartomány, a Pontus és a Mare Ionicum közötti területek, valamint T'italia és a Pontus vidéke, egészen a Kaukázusig s végül Azerbejdzsán is. Ebben az összefüggésben pedig a T'italia név nyilvánvalóan nem Baktriára, hanem valamilyen Örményországtól nyugatra levő területre vonatkozik.

Bár Pseudo-Moses nem tesz világos célzást arra, hogy miért használja a T'italia nevet más értelemben, mint Pseudo-Sebēos, aligha kétséges, hogy Pseudo-Moses szándékosan kerülte el a t'etal névnek az aršakidákkal kapcsolatban való használatát. Az aršakidák ugyanis Világosító Gergely rokonai is voltak a legenda szerint, s így az aršakida—t'etal rokonság egyúttal Világosító Gergely és a barbárok rokonságát is jelentette volna.

A legendában megőrzött adatok történeti hitelét nagymértékben lerontja a balkhi pahlavi dinasztia és Balkh város örmény nevének (*Pahlav- ~ Bahl*) népetimológias összekapcsolása. Juanšēr heftalita királyról más forrásaink természetesen szintén nem tudnak: a heftalita történelem fenti vázlatából világosan kitűnik, hogy a heftalitáknak III. századi események során való szerepeltetése súlyos anakronizmus. — Pseudo-Moses T'italia-járól a legendából nem tudunk meg többet. Bizonyos más vonatkozású adatok azonban (vö. alább 127) lehetőségessé teszik ennek az adatnak a pontosabb értelmezését is.

3. A szakirodalomban eddig általánosan elfogadott nézet szerint Sebēos tudósításait a t'etal név használatában megnyilvánuló ingadozás jellemzi.

a) A t'etalok Sebēosnál először a mű bevezetésében, egy tartalomjegyzékszerű felsorolásban szerepelnek. Sebēos itt egyebek között Herakleios barbár szövetségének a történetét is felsorolja (ed. MALKHASYANČ, 1939, 24₉): „դիմելն Հերակլի ի կողմես Հիւսիսոյ առ արքայն թետալացոյ: միկնտ փոճալտ Հերակլէոս զհարաւորս ի Կարապետի արքայն:” Minthogy a szöveg megfelelő helyén, a hadjárat részletes leírásában nincsen szó arról, hogy Herakleios a t'etalok királyához fordult volna segítségért, aligha kétséges, hogy Sebēos műve csonka formában maradt ránk. Azt, hogy a mű eredeti szövegéből mennyi veszett el, sajnos nem tudjuk. A barbár segítség azonban

nyítékául hivatkozik, hogy a Pseudo-Moses féle „Földrajz” ugyanattól a szerzőtől származik, mint a Pseudo-Moses féle „Örmény történelem”. — A Gergely-legenda néhány más motívumának középperzsa eredetét illetőleg vö. A. ADONČ: *Revue des Études Arméniennes* VIII (1928), 233—245.

bizonyára az eredeti Sebēos szerint is fontos mozzanata lehetett Herakleios hadjáratának. A tartalomjegyzékből idézett részletet ugyanis a „népek megszámlálhatatlan sokaságának elküldése” szavak követik, a t'etal király tehát feltehetőleg Sebēos szerint is igen jelentékeny segítséget nyújtott a császárnak. A kihagyás okáról biztosat nem tudunk, azonban aligha járunk messze az igazságtól, ha feltesszük, hogy a törlés egy olyan másoló műve volt, akit túlságosan megbotránkoztatott a császár és a barbárok szövetsége, s hogy a császár, a keresztyén világ feje, szorultságában a kazárok pogány fejedelmének ajánlotta fel leánya kezét. Bizonyára sokan voltak Örményországban olyanok is, akik visszaemlékeztek arra a hatalmas katasztrófára, amelyet a kazárok több esztendőre elhúzódozó újabb, 629. évi hadjárata okozott az örmény területeken.¹⁶

Ha azonban Sebēos mai szövegéből eltűntek is a császár és a barbárok kapcsolataira vonatkozó, kompromittáló mondatok, a t'etal királynak Herakleios részére nyújtott segítségéről magáról — egészen más összefüggésben — nála is szó van.

Sebēos ugyanis részletesen beszámol azokról a harcokról, amelyeket II. Khosrav (589—629) perzsa király, Herakleios ellenfele folytatott az Irán keleti határain át betörő barbárokkal. Ezekben a harcokban Khosrav fővezére egy örmény főúr, Smbat Bagratuni volt, akit Khosrav a Kaspi-tó délkeleti kiszögellésénél levő Hyrkánia marzbánjává nevezett ki (ed. MALKHASYANC', 61₅₋₆). Ezek az események a VI. század végén, tehát abban a korban játszódtak le, amikor az örmény nakhararok (hűbéres főurak) egy része a bizánciakhoz, a másik része pedig a perzsákhoz csatlakozott. Ugyanabban az időpontban harcoltak ekkor örmény csapatok Bizánc thrákiai határán, az Al-Duna vidékén és Perzsia keleti határán, a tokharisztáni végeken a betörő barbárok ellen. Mikor Smbat Hyrkániába érkezett, ott — bizonyára váratlanul — örményeket is talált, akiket egy korábbi lázadás során telepítettek a perzsák Hyrkánia északkeleti határára, Turk'astank' és Dehistan vidékére, a mai türkmén steppe délkeleti peremére. Sebēos szerint a hyrkániai örmények Smbat odaérkezése idejére már elfelejtették anyanyelvüket és írásukat, keresztyén papjaik sem voltak, életmódjuk pedig teljesen hasonlóvá vált a steppei nomádokéhoz (61₁₈₋₂₄).

Smbat nyolc évig (598—605) viselte a hyrkániai marzbáni tisztséget, s ez alatt sok harcot vívott Vstahm (Bistām) lázadó híveivel és lázadó örményekkel is (62₆—63₁₁).¹⁷ Ezután az udvarba ment, majd Khosrav parancsára számos örmény hűbéres úr társaságában nagy sereggel, közöttük a hyrkániai örmény származású nomád határvédőkkel megtámadta a Kelet-Iránban portyázó kúsánokat és visszavonulásra készítette őket (66₉, 28). Ekkor a kúsánok

¹⁶ Moses Kalankatvač'i, ed. Tiflis, 34—37; vö. I. OK. XIII/1—4, 1958, 18.

¹⁷ A dátumokat és Bistām lázadását illetőleg vö. M. J. HIGGINS, Chronology of Theophyl. Sim. 8. 1. 1—8: Orient. Christ. Period. XIII (1947), 225—232.

királyai Észak Királyától, a Nagy Kagántól kértek segítséget. A Kagán 30 000 főnyi sereget küldött, amely átkelt a Vehrot (Oxus) folyón. Smbat visszavonult a nomádok elől és a khorászáni Khrkhot várába zárkózott 300 főnyi seregével (66₃₀). A perzsa csapatok másik parancsnoka, Datoyean nem fogadta meg Smbat utasítását és megütközött a kagán csapataival. A esatát a nomádok nyerték, akik Datoyean seregének szétverése után pusztítva és fosztogatva messze nyugatra, egészen Ispahanig és Raiyig elkalandoztak (67₂₃). Ez volt a legnagyobb nomád betörés, amely a VI. és VII. században keletről érte Perzsiát. A sikeres portya után a kagán parancsot küldött Čembukhnak, a portyázó csapatok vezérének, mire a nomádok kivonultak Perzsiából. Smbat ekkor újra megszervezte seregét s most már ő vonult a „kúsánok népe és a heftalita király ellen” (ed. MALKHASYANČ, 106₁₇₋₁₈: *Ի վերայ ազգիև քուշանաց և արքայի Հեփթաղիայ*). Csapatai győzelmesen hatoltak be Tokharisztánba, a kúsánok heftalita, illetőleg nyugati türk uralom alatt álló területére, majd sikeres portyázó hadjáratok után visszavonulva Marvban és Marv-i Rōdiban táboroztak (68₁₈₋₂₃). Sebēos ezután a visszatérő Smbat fényes udvari fogadtatásáról, 617-ben bekövetkezett haláláról (69₁₇₋₁₈), valamint temetésének körülményeiről számol be.

Ezután a szövegben minden átmenet nélkül bizonyos csapatok fellázadásáról van szó és arról, hogy ezek a csapatok a Nagy Kagán szolgálatába mentek át, majd az ő parancsára az északi vidékeken keletről nyugatra vonulva csatlakoztak a Čenastan Čepetukh (Kínai Čepetukh) seregéhez és a kaukázusi Čor szorosán át a bizánci császár segítségére siettek (69₂₃₋₂₉).

Sebēos e több szempontból is nagy jelentőségű tudósításainak magyarázatában a más forrásokból is ismert s így biztosan értelmezhető adatokból kell kiindulnunk. Ilyen elsősorban a „kúsánok népe és a heftalita király” kifejezés, amely a Pseudo-Sebēos tudósításával kapcsolatban mondottak szerint helyesen tükrözi a VI. századi tokharisztáni viszonyokat. A kúsánok Tokharisztánban, amint fentebb már láttuk, 450 óta valóban heftalita fennhatóság alatt álltak. Az 558-ban bekövetkezett türk hódítás ténye szintén világosan kifejezésre jut Sebēos elbeszélésében. Nem kétes ugyanis, hogy Észak Királya, a Nagy Kagán, akihez a heftalita vezetés alatt portyázó kúsánok Smbattól elszenvedett vereségük után segítségért fordultak, a nyugati türk kagánnal azonos. Ez nemesak az Észak Királyáról fent (108) mondottakból, hanem Sebēos elbeszélésének földrajzi körülményeiből is szükségszerűen következik: Észak Királya, a Nagy Kagán az Oxuson túlról érkezik a kúsánok, illetőleg a heftaliták segítségére, az Oxuson túli területek pedig a források egész sora szerint 558 óta a nyugati türkök fennhatósága alá tartoztak.

Teljesen világosak Smbat történetének befejező sorai is, ahol arról van szó, hogy bizonyos lázadó csapatok miként vonulnak a Nagy Kagán parancsára a Čenastan Čepetukh-hoz, majd annak csapataival együtt Herakleios segítségére. Míg azonban Moses Kaľankatvac'i és a bizánci források csak arról

tudnak, hogy a türk uralkodó a kazár kagánt küldte a bizánciak segítségére, Sebēos arról is tud, hogy a segédesapatok egy része, az örmény származású hyrkániai határőrök, a perzsáktól álltak át a nyugati türk kagán szolgálatába.¹⁸

A f'etal-kérdés szempontjából azonban a legfontosabb, hogy míg Smbat története szerint Észak Királya küldi az átállt csapatokat nyugatra, ugyancsak Sebēos a bevezető fejezetben azt mondja, hogy a bizánci császár nomád szövetségese a f'etalok királya volt. A két hely összehasonlításából tehát teljes világossággal kiderül, hogy a f'etal király Észak Királyával, a Nagy Kagánnal, vagyis a nyugati türk uralkodóval azonos. Ugyanilyen fontos azonban a f'etal-kérdés szempontjából az is, hogy Sebēos világosan megkülönbözteti Észak, vagyis a f'etalok királyát a kúsánokon uralkodó heftalita királytól. Ezek az adatok félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a *f'etal* és a *heftal* neveknek a szakirodalomban általánosan elfogadott jelentésbeli azonosítása ebben az esetben nyilvánvalóan helytelen.

A türk, a heftalita és a kazár történelem szempontjából egyaránt nagyon sajnálatos, hogy Sebēos nagy jelentőségű adatai körül mindezekig teljes volt a bizonytalanság. Ebben kétségtelenül nagy szerepet játszott MARKWART állásfoglalása is. MARKWART ugyanis már 1898-ban kifejtette véleményét Sebēos tudósításával kapcsolatban, amely szerint Sebēos a *f'etal* névvel Smbat történetében a heftalitákat, a tartalomjegyzékben pedig a kazárokat jelöli, a nyugati türköket azonban soha.¹⁹ MARKWART kategórikus állásfoglalásának oka egyrészt az volt, hogy cikke megírásakor még nem állt rendelkezésére a 627. évi események szempontjából olyan fontos Moses Kalankatvac'i-féle tudósítás eredeti örmény szövege és Pseudo-Moses Földrajzának hosszabb változata sem, másrészt az, hogy a *f'etal* és *heftal* nevek hasonlósága miatt MARKWART előtt evidensnek tűnt, hogy a *f'etal*-nak Sebēosnál is a heftalitákat kell jelölnie. Pedig Világosító Gergely legendájának a létrejötté óta nagy változások menték végbe a steppén: 558 óta a heftaliták már az új nomád hatalomnak, a nyugati türk birodalomnak az alattvalói. Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy Sebēos a *heftal* nevet eredeti jelentésében meghagyva a *f'etal*-t Tokharisztán új uraira, a nyugati türkökre vitte át.

¹⁸ Sebēos művének ma ismert szövegében az örmény származású határőrök lázadása némileg váratlanul következik Smbat Bagratuni temetésének történetére. MARKWART (WZKM. XII, 191) éppen ezért egy igen lényeges változtatást javasol a szövegben: *ի ճառայլութիւն* helyett *ի ճառայլութիւն*-t, amivel teljesen megváltoztatja az értelmet: a lázadók az ő olvasata szerint a nyugati türk kagán ellen lázadtak fel, nem pedig a nyugati türk kagán oldalára álltak át. Ez a változtatás azonban teljesen önkényes, s csak annak köszönheti létrejöttét, hogy MARKWART, cikke megírásakor nem ismerte Johannes Katholikos (ed. Tiflis, 69—70) azonos tartalmú tudósítását, amely mutatja, hogy Sebēos szövege lényegében helyes, s hogy a szövegjavítás teljesen felesleges. MARKWART (Südarmenien und die Tigris-quellen. Wien 1930, 383—385) később ezt a tudósítást is megismerte, s most már — anélkül, hogy utalt volna előző tévedésére — eljuttette a javasolt szövegváltoztatást. Sebēos tudósításának újraértékelését azonban MARKWART sem itt, sem egyebütt nem végezte el.

¹⁹ WZKM. XII, 200.

Smbat története azonban Sebēosnál még további értékes adatokat is tartalmaz. Ezek közé tartozik a Khorászámba betörő türk csapatok parancsnokának *Čembukh*-nak a neve, amelyet a nyugati türk történelem más forrásaiból is ismerünk, s amely a nyugati türk *ĵebgu* méltóságnév megfelelője.²⁰ Minthogy a türk támadás Tokharisztán felől érte Perzsiát, nem lehetetlen, hogy e méltóságnév viselője éppen a Tokharisztán felett uralkodó nyugati türk *ĵebgu* volt.²¹

Ugyancsak a *ĵebgu* méltóságnévet viselte Theophanes és Moses Kalankatvac'i szerint a kazáriai nyugati türk kagán is, aki — amint fent láttuk²² — a második legfontosabb tisztséget töltötte be a nyugati türk birodalomban. Minthogy Sebēos szerint Herakleios megsegítője a *Čepetukh* nevet viselte, fel kell tennünk, hogy ez a névalak szintén a nyugati türk *ĵebgu* megfelelője. A *Čepetukh* név az első tekintetre aligha hozható kapcsolatba a többi források alapján kikövetkeztethető *Ĵebgu* változattal. Azonban már MARKWART rámutatott arra,²³ hogy a *Ĵebgu* és a *Čepetukh* változatokat összekapcsolja az előbb említett *Čembukh* névalak. Más kérdés, hogy a *Čembukh* és a *Čepetukh* mennyiben adnak vissza nyugati örmény formákat a keleti örmény feljegyzésű *Ĵebgu*-val szemben.²⁴ Akárhogyan álljon is azonban a dolog, nem kétséges, hogy Čenastan Čepetukh, aki Sebēos szerint a nyugati türk kagán parancsára Čoľ szorosán át sietett Herakleios segítségére, azonos Ĵebgu kazár kagánnal, aki Moses Kalankatvac'i szerint ugyanezt tette.

A *Čepetukh*-al összekapcsolt *Čenastan* szó jelentése „Kína földjéről való”. Tekintettel arra, hogy a nyugati türk birodalom keleti felét olyan területek alkották, amelyek a történelem folyamán gyakran tartoztak kínai fennhatóság alá, továbbá, hogy a türkök maguk is gyakran ismerték el a kínai fennhatóságot, s uralkodóházukat is erős szálak fűzték a kínai császár családjához, a *Čenastan* jelző, amely Sebēosnál 'nyugati türk' értelemben áll, teljesen indokolt. Egy ilyen magyarázat lehetőségére Sebēos tudósításával kapcsolatban már E. CHAVANNES rámutatott,²⁵ noha ő előtte a legfontosabb bizonyíték még nem volt ismeretes. Ez pedig az, hogy a *Čĕn* ('Kína') névnek a 'nyugati türk' érte-

²⁰ Vö. Magyar Nyelv XLIX, 319–320.

²¹ Tokharisztán nyugati türk uralkodói a VII. században a *ĵebgu* méltóságnévet viselték (CHAVANNES, Documents, 171, 255 : CHAVANNES igen hiányosan tárgyalja Sebēos fontos tudósítását ; még kevésbé kielégítőek DUNLOP, i. m. 35 idevonatkozó megjegyzései).

²² Vö. fent 108.

²³ MARKWART : WZKM. XII, 192 ; uő., Südarmenien 385.

²⁴ A *Čembukh* forma *-mb-*je itt *b* vagy *β* hangértékben szerepel, ami emlékeztet a bizánci *mb* hasonló hangértékben való használatára. Az *-ukh* a nominatívusi forma végződése. Ha valóban igazolódna MARKWART feltevése, hogy itt nyugati örmény formákkal állunk szemben — ami a zöngétlen szókezdetet is megmagyarázná —, akkor ezek egyben talán a legkorábbi nyugat-örmény formák volnának. A *Čepetukh* alakban azonban nyilvánvalóan íráshiba is van, s bár MARKWART szellemes emendációja (*Čepetukh*) talán ezen is segít, e pillanatban aligha volna lehetséges teljes határozottsággal állást foglalni ezekben a kérdésekben.

²⁵ Documents, 255, 3. jegyz.

lemben való használatát éppen a kazár történelemnek a mohamedán forrásai-
ból is ki tudjuk mutatni (vö. alább 123).

Ezek az örmény és bizánci adatok igen értékes kiegészítői a nyugati
türkökre vonatkozó kínai forrásadatoknak. A kínai források ugyanis — bár
szintén megemlítik a „türk” kazároknak a Perzsiától, Khvárezmtől és Bizánc-
tól északra levő országát²⁶ — részletes tudósításokat nem közölnek erről a
távoli területről, s főképpen arról nem, hogy a kazár kagán milyen szerepet
játszott a nyugati türk birodalomban.

b) A *t'etal*-nevet Sebēos korábbi események elmondása során említi,
másodszor, amikor futólag megemlékezik IV. Hormizd (579—590) perzsa király
török rokonságáról és megjegyzi, hogy Hormizd anyja, tehát Khosrav Anōšar-
vān felesége, a *t'etal* király lánya volt: *որոյ մայր իւր դուստր էր խաքանայ
մեծի արքային թեաւազուց, կին խոսրովայ* (ed. MALKHASYANC', 33₉₋₁₀).
A Khvatāy-nāmakot átdolgozó mohamedán források²⁷ egybehangzóan tanú-
sítják, hogy Hormizd anyja Sinjibu nyugati türk kagán lánya volt, ebben az
esetben tehát nem kétes, hogy a *t'etal*-név a nyugati türköt jelöli. Ugyanezek
a források azt is elmondják, hogy a perzsa—türk dinasztikus házasság egy
katonai szövetséget pecsételt meg, amely a heftalita ellen irányult s 558-ban
a heftalita birodalom teljes megsemmisítéséhez vezetett.

Ezzel a kézenfekvő magyarázattal szemben MARKWART egy késői,
Mas'ūdínál megőrzött²⁸ hagyománynak ad hitelt, amely szerint Khosrav
felesége nem a türk, hanem a kazár kagán lánya volt.²⁹ Szerinte tehát a *t'etal*-
név ebben az esetben sem vonatkoztatható a nyugati türkökre. Nem szükséges
hangsúlyoznunk, hogy ez a hagyomány — ha valóban hiteles volna — egyene-
sen alapvető jelentőségű lehetne a korai kazár történelem szempontjából,
hiszen Khosrav és a török uralkodó 558 előtt kötöttek házassági szerződést,
ilyen korai időkből pedig szinte alig rendelkezünk hiteles kazár adatokkal.
Bizonyos körülmények azonban óvatosságra intenek mind ezzel az adattal,
mind MARKWART magyarázatával szemben. Először is szembeötlő, hogy aligha
volna helyes egy ilyen kétes eredetű késői hagyományt a középperzsa eredeti-
ből fordított mohamedán tudósításokkal szembeállítanunk. Azután kérdéses
az is, hogy szabad-e egyáltalán bármilyen fontosságot tulajdonítanunk a
Mas'ūdínál megőrzött hagyomány szóhasználatának, minthogy az arab
történeti irodalom legkorábbi termékei is a IX. századból, tehát egy olyan kor-
ból származnak, amikor a türkök belseázsiai birodalmi már régen felbom-
lottak. A türkök és kazárok megkülönböztetése pedig ekkor már minden értel-
mét elvesztette, úgyhogy semmi meglepőt nem találhatunk abban, ha egy ilyen
késői hagyományban a *kazár* nevet találjuk a várt *türk* helyett. A *kazár* név

²⁶ Vö. G. HALOUN megjegyzéseit az idevonatkozó kínai adatokról (DUNLOP idézett
művében, XII, 34—35).

²⁷ Vö. G. WIDENGREN: *Orientalia Succana* I (1952), 83—84, 93—94.

²⁸ *Murūj al-dahab*, II, 211.

²⁹ WZKM. XII, 199—200.

használatában megnyilvánuló bizonytalanságra egyébként maga Mas'ūdī is rámutat, amikor megjegyzi, hogy más források szerint Hormizd anyja a türk kagán lánya volt.

Van ezen kívül még egy, eddig kellően figyelembe nem vett mozzanat, amely itt is döntően a *t'etal*-névnek a nyugati türkökre való vonatkoztatása mellett szól. Ez pedig az, hogy Sebēos tudósítása nemesak tartalmában, hanem megszövegezésében is szoros egyezést mutat a Khvatāy-nāmak idézett fordításaival, így Ṭabarīval is.³⁰ Nem kétes tehát, hogy Sebēos ezeknek a régi, saját korát mintegy száz évvel megelőző események elmondásában a Khvatāy-nāmakot használta forrásul. Tekintettel arra, hogy az utóbbi, a mohamedán fordításokból ítélve, Sinjibu nyugati türk kagánt névszerint is megemlítette, Sebēos *t'etal*-ját, MARKWART kategorikus megállapításával ellentétben itt is szükségszerűen a nyugati türkökre kell vonatkoztatnunk.

A *t'etal*-név „kazár” értelmezése mellett szól MARKWART szerint egy másik, Balādurīnál megőrzött arab hagyomány is, amelyben arról van szó, hogy a dinasztikus házasság megkötése alkalmával Khosrav a Kaukázus vidékén, tehát a későbbi Kazária területén személyesen is találkozott a török uralkodóval. Nem tekintve azonban, hogy a találkozó állítólagos eseményei nyilvánvalóan a stratagema- és novella-irodalom motívumai közé tartoznak s így történeti hitelük nincs, nem szabad elfelejtenünk, hogy Balādurī (ed. DE GOEJE, 196) itt világosan a türkökről, nem pedig a kazárokról beszél.³¹

c) Sebēos harmadik *t'etal*-vonatkozású tudósításában Vahram Mehrendaknak (Bahrām Čōbīnnak), a keleti perzsa tartományok legendás hírű kormányzójának, a későbbi trónbitorlónak a tokharisztáni harcairól van szó. Az elbeszélés szerint Vahram Hormizd 11. évében, tehát 588/9-ben a kúsánok országába nyomult, vitézül megverte a *t'etalok* seregét, erővel elfoglalta egészen Balkhig a kúsánok területeit: *Հարկաներ քաջութեամբ իւրով զգաւրս թետալաջաց և բնութեամբ ունէր զԲաշլ և զամենայն երկիրն քուշանաց* (ed. MALKHASYANC^c 33₂₉₋₃₀), majd átkelve a Vehrot folyón, legyőzte és egy nyíllövessel megölte a mazk'ut'ok nagy királyát.

Ennek a tudósításnak a földrajzi adatai sem hagynak kétséget afelől, hogy Vahram a heftalita, illetőleg a nyugati türk fennhatóság alatt álló kúsán földet foglalta el. Az sem kétes, hogy az Oxuson túl Vahram Ču-lo-hou keleti türk kagánnal ütközött meg, aki a kínai források szerint is egy nyugati hadjárat alkalmával halt meg egy nyíllövés következtében 588-ban.³² A „keleti türk”

³⁰ Vö. Acta Orient. Hung. VIII/1 (1958), 23.

³¹ Igen érdekes Moses Kalankat vac'í tudósítása, aki a kazárok 627. évi betörésének elbeszélésében közli Khosrav perzsa királynak jebu kazár kagánhoz küldött üzenetét is (ed. Tiflis, 162₂₂–163₃), amelyben Khosrav azokra a dinasztikus házasságokra is hivatkozik, amelyeket a perzsák és a türkök korábban kötöttek. — A Balādurīnál található novella-motívumot illetőleg vö. BENEDICTY RÓBERT: Antik Tanulm. V (1958), 75–78, ahol (14. jegyz.) azonban a *kūšān* és a *haytāl* nevekről mondtak a fentiek értelmében módosítandók.

³² Vö. Acta Orient. Hung. VIII/1 (1958), 21–22.

értelemben használt *mazk^ut^u* név kétségtelenül ptolemaiosi elem Sebēosnál. Világosan kitűnik ez Pseudo-Mosesnek a Ptolemaios-, illetőleg Pappos-átdolgozásából, amely a mazk^ut^uokat (régii masszagetákat) szintén a Vehrot (Oxus) folyó közelében említi.³³

Ami a *t^etal* név jelentését illeti, tekintettel arra, hogy ez a tudósítás olyan eseményeket ír le, amelyek időben és térben egyaránt közel állnak a Smbat történetében foglaltakhoz, abban pedig Sebēos világosan megkülönbözteti a heftalitákat a *t^etal*-nak nevezett nyugati türköktől, a legtermészetesebb itt is a *t^etal*-nak a nyugati türkökre való vonatkoztatása. A *t^etal* hadsereget az elbeszélés szerint Vahram kúsán területen verte meg. Ez nemcsak azért érdekes és fontos, mert — ha a *t^etal* itt valóban a nyugati türköket jelöli — a nyugati türkök tokharisztáni uralmát bizonyítja, hanem azért is, mert megmagyarázza, hogy miként juthatott Ču-lo-hou keleti türk kagán az egész nyugati türk területen áthatolva Tokharisztán határára. Sebēos elbeszéléséből ugyanis kitűnik, hogy a kérdéses időpontban a *t^etal* hadsereg Tokharisztánban harcolt Bahrām perzsa seregeivel. Ču-lo-hou tehát akár mint szövetséges, akár mint ellenség akadálytalanul vonulhatott át a nyugati türk területen.

A többi rendelkezésünkre álló forrásadat közül nem használhatjuk fel ebben az esetben a Khvatāy-nāmak mohamedán átdolgozóinak idevonatkozó megjegyzéseit, minthogy ők szintén a türkökről beszélnek ugyan, azonban Vahramnak a türkökkel vívott harcáról szóló elbeszéléseikbe, valószínűleg a Bahrām Čöbīn-regény nyomán, Bistām heftalitákon aratott későbbi győzelmének egyes mozzanatait is belevegyülnék.³⁴ A mohamedán források heftalidatainak felhasználását egyébként más esetekben is megnehezíti, hogy ők a heftalitákat anakronisztikus módon már türkök fellépését és baktriai uralmát megelőző eseményekkel kapcsolatban is *türk*-nek nevezik.³⁵

A többi idevonatkozó forrás nem tesz ugyan különbséget a nyugati és keleti türkök között, azonban egybehangzóan Vahramnak a türkökkel vívott harcairól tudósít. Így Theophylaktos Simokattes, aki Vahram és az „északkeleti türkök” harcáról (ed. DE BOOR 121: τῶν Οὐννων τοιγαροῦν τῶν πρὸς τῷ βορρῶ τῆς ἔω, οὗς Τοῦρκους ἔθος Πέρσις ἀποκαλεῖν καταπολεμηθέντων) és sikeireiről (ibid. 122: περίδοξος τοίνυν ὁ Βαράμ κατὰ τὸν Τουρκικὸν γενόμενος πόλεμον) beszél. Igen fontos a Grúz Krónika tudósítása is, amely Vahram türk harcaival kapcsolatban egyenesen a Perzsa Történelemre hivatkozik, amelyen aligha érthetünk mást, mint a Khvatāy-nāmakot.³⁶ MARKWART előbb említett kategorikus megállapítása tehát ebben az esetben sincsen összhangban a forrásadatokkal.

d) A *t^etalok* negyedik említése Sebēosnál a III. Yazdgerd perzsa király haláláról szóló elbeszélésben szerepel. Sebēos szerint Yazdgerd az araboktól

³³ Uo. 23.

³⁴ Uo. 22.

³⁵ NÖLDEKE, Tubari, 99, 1. jegyz.

³⁶ Acta Orient. Hung. VIII, 24.

elszenvedett vereség után birodalma keleti határai felé menekült. Az arabok azonban a kúsán határon utolérték, s lemeszárolták a kíséretében levő csapatokat. Ekkor Yazdgerd a t'etal csapatokhoz menekült, amelyek országukból az ő segítségére siettek: *և փախուցեալ անկառ ի զաւրս թէտաւաջ որ էին ի կողմանցն եկեալ նմա յաւզնականութիւն* (ed. MALKHASYANČ, 140₁₀₋₁₁). A t'etalok azonban csak színlelték a jóindulatot, mert foglyul ejtették Yazdgerdet, majd meg is ölték őt, uralma 20. évében (140₁₀₋₁₁).

Az itt leírt földrajzi helyzet nyilvánvalóan azonos a *b*) alatt tárgyalttal. A perzsa birodalom szomszédságában itt is a kúsán föld van, azon túl pedig a t'etaloké. A *b*) alatti leírásból tudjuk, hogy a kúsán földön, Balkhban volt a heftalita király rezidenciája (Bahl Šahastan), továbbá, hogy a t'etalok, vagyis nyugati türkök, az Oxuson túlról érkeztek a kúsán földön lakó alattvalóik megsegítésére. Hasonló földrajzi elemeket tartalmaz az a hagyomány is, amelyet Dīnawarī őrzött meg Yazdgerd haláláról.³⁷ E szerint Yazdgerd a marvi perzsa helytartóhoz, Māhōē-hez menekült. Māhōē sógori viszonyban volt a türkök Oxuson túli fejedelmével, a türk kagánnal. Mikor a menekülő király jelenléte Māhōē számára terhessé vált, titokban értesítette a türk kagánt, aki az Oxuson át segítségére is sietett. Ekkor Yazdgerd tovább menekült Marvból, de csak egy közeli malomig jutott el, ahol meggyilkolták.

Hasonlóan mondja el Yazdgerd meggyilkolásának történetét egy egész sor más muszlim forrás is. Ezek azonban nem említik a türk kagánt, hanem arról tudósítanak, hogy Māhōē Nēzak tarkhānt, tehát a türkök egyik heftalita földön uralkodó hűbéresét hívta segítségül.³⁸ De csak látszólagos az az egyezés is, amely a *türk* név említésében mutatkozik, a két hagyomány között. Nēzak tarkhān ugyanis nem az Oxuson túl, hanem az Oxuson innen uralkodott, s Hamza Isfahānī nem is a kétes értelmű *türk* nevet, hanem a *heftalitá*-t használja vele kapcsolatban.³⁹

Más lapra tartozik, hogy a Sebēosnál és Dīnawarīnál, illetőleg a többi muszlim forrásban megőrzött hagyományok közül melyik áll közelebb a történeti valósághoz. Számunkra azonban ez most másodrendű kérdés. A fontos az, hogy Sebēos *t'etal*-ja, amint az a kúsánok, a heftaliták és a t'etalok megkülönböztetéséből, valamint a tudósítás földrajzi adataiból szükségszerűen adódik, ebben az esetben is az Oxuson túli nyugati türköket jelöli.⁴⁰

³⁷ Ed. GUIRGASS, 148₈–149₆.

³⁸ Balāduri, ed. DE GOEJE, 315–316; Tabarī I, 2879–2881; al-Ta'ālibī, 746–748; Ibn A'tam al-Kūfī (OUSELEY, Orient. Coll. I, 161–165; Michael Syrus 421–422; MARKWART, Wehrot 39–43; CHAVANNES, Documents, 257; BARTHOLD: ZDMG XCVIII (1944), 145; CHRISTENSEN, L'Iran sous les Sassanides², 507; SPULER, Iran in früh-islamischer Zeit 20; GHIRSHMAN i. m. 97–98; С. П. Толстов, По следам древне-хорезмской цивилизации, 222. — Yazdgerd halálát és a perzsa birodalom végső felbomlását Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis 206₁₀) is Yazdgerd uralmának 20. évére teszi.

³⁹ Ed. GOTTWALDT, 63.

⁴⁰ Míntehogy Nēzak tarkhān tokharisztáni heftalitái Yazdgerd halála idején a türk kagán fennhatósága alatt állottak, Dīnawarī és Sebēos elbeszélése, valamint a mohamedán tudósítások nem zárják ki szükségszerűen egymást. Lehetséges, hogy Yazdgerd megölésének előkészítésében nemcsak Nēzak tarkhān, hanem maga a türk uralkodó is részt vett.

e) Sebēos művének utolsó előtti fejezetében az arabok és a kazárok első, Derbend környékén lezajlott harcával kapcsolatban van szó a t'etalokról. Az események dátumát Sebēos pontosan nem adja meg, az előző fejezetekben megadott dátumokból ítélve azonban az itt leírt eseményeket a 652. és az utána következő évekre kell helyoznunk.⁴¹ Az arabok Sebēos szerint Azerbeidzsán meghódítása és a bevehetetlen méd hegyvidék megkerülése után küldték el csapataikat északra, Derbend irányába „az ellen a nép ellen, amely a Káspi Kapu vidékén” élt. Az arab csapatok el is érték és el is foglalták Čor szorosát (Derbend vidéke), majd leverve a Hun Kapuból⁴² ellenük vonuló csapatokat, a Čortól északra levő vidéken fosztogattak. Ekkor újabb sereg érkezett az események színhelyére, — ez alkalommal a t'etalok országából. Ezek a csapatok súlyos vereséget mértek az arabokra (ed. MALKHASYANC', 151₁₉₋₂₁: *Եղևն այլ զաւր ի կողմանցն թետալաց, և բաղխեցին զԲիսխանս զաւրու թեամբ սաստիկ, և ի սարսուռթիւն մատնեցաւ զաւրն իմայէլի առաջի զաւրացն թետալաց*). A menekülő arabok nagy része elpusztult s csak egy töredék érte el a Kaukázus hegyláncát. Minthogy a derbendi átjárót az ellenség közben az arabok háta mögött megszállotta, az araboknak a szinte teljesen járhatatlan hágókon kellett a legnagyobb nehézségek árán átkelniök. A menekülők kis csoportja így jutott haza nagy szenvedések árán Ktesiphonba, otthonába.

Ennek a tudósításnak földrajzi körülményei teljesen világosak. Az arabok először azt a népet támadták meg, amely Čor vidékén lakott, a t'etalok beavatkozására csak ezután került sor. Örmény történeti és földrajzi forrásokból tudjuk, hogy az arab betörés idején Čortól északra, egészen Tarkuig⁴³ a kaukázusi hunok országa terült el.⁴⁴ A t'etal ellentámadás, amint az összefüggésből világosan kiderül, északi irányból érte az arabokat, tehát arról a területről, amelyen a IX. és X. századi muszlim földrajzi források szerint Kazáriával volt azonos. Különösen ez az utóbbi körülmény tette világossá MARKWART és sok más kutató előtt, hogy a *t'etal* név ebben az esetben a kazárookra vonatkozik. Amint azonban Herakleios türk szövetségéről szólva már jeleztük, a Volgától nyugatra, 630 táján, a kazárokon uralkodó nyugati türkök tartották kezükben az uralmat. Sebēos *t'etal*-ja tehát itt is következetes szóhasználaton alapul és semmiféle történeti kifogás alá nem eshet.

⁴¹ Az előző fejezetben Sebēos Konstantin császár 11. és 13. évéről (651, 653), valamint Mu'āwīya tengeri hadműveleteiről tudósít.

⁴² Sebēos a derbendi (Čor-i) erőd vidékét a Čor néven kívül a bizánci szerzőknél használatos „Káspi kapuk” kifejezéssel is megjelöli. Érdekes, hogy a „Káspi kapuk” nevet a bizánci szerzők is csak Herakleios korától kezdve vonatkoztatják a derbendi átjáróra. Korábbi időkben ez a név a bizánciaknál mindig a Kaukázus középső nagy átjáróját, a Darielt jelölte. Pár sorral alább Sebēos a derbendi szorosnak még egy harmadik nevét, az örmény forrásokban gyakori „Hun kapuk” kifejezést (az utóbbi előfordulásait felsorolja HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, 218) is alkalmazza.

⁴³ A modern Mahaeskala közelében, a Káspi-tó nyugati partján.

⁴⁴ Vö. *Antik Tanulmányok II* (1954), 124—126.

Azok az arab tudósítások, amelyek a Sebēosnál leírt események meglehetősen részletes leírását adják, szintén bizonyítják, hogy Kazária 650 táján, ugyanúgy, mint Herakleios idején, két évtizeddel korábban, nyugati türk fennhatóság alá tartozott.

Az arab szerzők közül Ṭabari két hagyományt is közöl erről az arab betörésről.⁴⁵ Az egyik, Saiftól közvetített hagyomány szerint az arabok már a Hijra 22. évében (i. u. 642/3) elfoglalták a derbendi szorost. Erről azonban nemcsak az örmény források — így Sebēos — nem tudnak, hanem a mohamedán történetírók közül Balāḍuri sem. Örményország meghódításáról ekkor még szó sem lehetett.⁴⁶ Ezért nem meglepő, hogy Ṭabari a H. 22. éve alatt elmondottak egy részét a H. 32 (652/3) alatt megismétli.

Sebēos elbeszélését, a tartalmi egyezésekből ítélve, nyilvánvalóan az arab források 32. év alatt közölt tudósításaival kell kapcsolatba hoznunk. Az utóbbiak⁴⁷ szerint a H. 32. évében az arabok — az örményországi és azerbeidzsáni hódítások megszilárdulása után — elfoglalták al-Bāb-ot (a derbendi erőd arab neve), majd tovább haladva az erődtől északra levő vidéken portyáztak. Egészen Balangarig jutottak, amely a korai arab—kazár harcokról szóló mohamedán tudósítások szerint a legfontosabb kazár város — Mas'ūdī szerint⁴⁸ a régi kazár főváros — volt. Ekkor azonban türk csapatok érkeztek a Balangarban bezárt kazár sereg segítségére. Hatalmas ütközetre került sor, amelyben Salmān ibn Rabī'a al-Bāhilī, az arab vezér is elesett. Az arab sereg legnagyobb része elpusztult, a megmaradtak pedig csak a legnagyobb nehézségek árán tudtak al-Bāb irányába elmenekülni.

Bár ezek az arab hagyományok sok legendás elemet is tartalmaznak, lényegükben pontos egyezést mutatnak Sebēos elbeszélésével. Eltérés csak annyi van közöttük, hogy bizonyos pontokon Sebēos, bizonyos pontokon pedig az arab tudósítások hővebbek. Így az arab források nem említik meg külön név szerint a Kaukázus vidékén, Derbendtől északra lakó kaukázusi hunokat.

⁴⁵ Ṭabari I, 2889—2894₁₁; I, 2667—2668.

⁴⁶ Vö. A MANANDJAN: Byzantion XVII (1948), 187—225. DUNLOP (i. m. 50—51, 56—57) érthetetlen módon nem utal arra a közismert kritikára, amelyet J. WELLHAUSEN (Skizzen und Vorarbeiten VI, 74, 101, 105, 110) adott Ṭabarinak a Saiftól vett haditáiról, s amelyben WELLHAUSEN világosan igazolta, hogy Saif haditai tendenciózusak, belső ellentmondások vannak bennük s kronológiai szempontból is elfogadhatatlanok. Nem foglal állást DUNLOP Kmoskónak (KCSA. I, 1921—1925, 280—292) a figyelemre méltó kritikai szempontokat érvényesítő és DUNLOPtól is ismételt idézett értekezésével kapcsolatban sem. Ennek a következménye, hogy DUNLOP fejtegetései lényeges visszaesést jelentenek az eddigi eredményekkel szemben.

⁴⁷ A legfontosabb idevonatkozó forrás Ṭabarin és Ibn al-Aṭīron kívül Balāḍuri tudósítása (ed. DE GOEJE, 204).

⁴⁸ Mas'ūdī először *Samandar*-ban jelölte meg e régi kazár fővárost (Murūj, II, 7). Később kijavította tévedését és *Balangar*-t nevezte meg mint régi kazár fővárost (Kitāb al-tanbih 62_{1a}). Az arab—kazár harcok története azt mutatja, hogy valóban az utóbbi a helyes adat, s hogy Balangar ura (*Šāhibu Balangar*), aki e harcok történetében mint Kazáriának a Volga mellett székelő nyugati türk uralkodó mellett legfontosabb méltóságviselője szerepel, valójában nem más, mint a kazár kagán. — Mindenesetre akár Balangarban, akár Samandarban volt a kazár kagáni székhely, nem kétes, hogy a kazár főváros a VIII. század első felében még délen, valahol a Kuma torkolatának vidékén volt.

Sebēos viszont nem említi, hogy a hun terület elhagyása után az arabok a kazár földre érkeztek, amely Tarkutól északra kezdődött, s hogy a türk ellentámadás itt kazár területen, a Sulak folyó vidékén, Balangar kazár város ostroma közben érte őket.

Az arab források számos más részletet is közölnek a balangari eseményekről. Ibn al-Atīr szerint⁴⁹ a türk csapatok szabadították fel az ostromlott Balangart és egyesültek utána a város kazár védőivel. Ez az adat azért rendkívül fontos, mert különösen világosan juttatja kifejezésre, hogy a kazárok és a türkök nem azonosak. Ugyanilyen fontos a Derbend-nāme-nak az az adata is,⁵⁰ amely szerint a segítségül érkező türk csapatok vezére a „Kínai Kagán” volt. Nem kétes ugyanis, hogy a Sebēosnál szereplő t’etalok és a „Kínai Kagán” türkjei ugyanazt a szerepet játsszák a balangari események során. Ebből szintén szükségszerűen adódik, hogy a *t’etal* név itt is, mint az előbb tárgyalt szövegrészekben, a nyugati türkök megjelölése.

Felmerül azonban természetesen az a kérdés is, hogy az itt szereplő türkök, illetőleg t’etalok honnan érkeztek a balangari kazárok segítségére. Ebből a szempontból a legfontosabb az idevonatkozó arab forrásoknak a közlése, amely szerint a felszabadító csapatokat maga a kagán vezette. Az arabok és a kazárok harcairól szóló arab tudósításokból ugyanis kitűnik, hogy a kazárokon uralkodó nyugati türk kagán rezidenciája az Atil (Volga) folyónál volt,⁵¹ abban a városban, amelyet az arab források egy része később a ’fehér’ jelentésű arab *al-Baidū*, Jaihāni pedig a török *Sāriğš’in* (’sárgás’) névvel illet.⁵² A nyugati türkök kazáriai fővárosa feltehetőleg már 652/3-ban, sőt 627-ben is itt volt. Azt ugyanis, hogy a Herakleioszt 627-ben megsegítő kazáriai nyugati türk uralkodó, Jēbgu kagán a későbbi, nyugati türköktől független Kazária területén, tehát a Volgától nyugatra székelt, az önálló Kazária fénykorában író Theophanes és más források úgy juttatják világosan kifejezésre, hogy a türk Jēbgu kagánt egyszerűen a kazárok kagánjának nevezik.

A Volga torkolatánál levő kazáriai türk főváros, al-Baidā’ első név szerinti említésével a Marwān ibn Muḥammad 737/8. évi nagy kazáriai betörésének történetében találkozunk, ahol arról van szó, hogy Marwān nemcsak Balangarig jutott el hadjárata során, mint elődei, hanem Balangar elfoglalása után északra vonult, egészen al-Baidā’-ig, úgyhogy a kagánnak északra kellett menekülnie fővárosából.⁵³ A nyugati türkök birodalmának 766 táján bekövetkezett felbomlása után a türkök Kazária felett gyakorolt fennhatósága is megszűnt. Ekkor történhetett meg a régi, tulajdonképpeni kazár rezidencia

⁴⁹ A II. 32. éve alatt.

⁵⁰ Ed. KAZEM BEG, 39–40; a dátum itt II. 41 a II. 32 helyett. A „Kínai Kagán fia” szerepel a 722–723. évi események során (a csatatáj Derbend-nāmeban, ed. KAZEM BEG 63).

⁵¹ Ezt Bal’ami (ed. DORN 531) mondja ki a legvilágosabban.

⁵² NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása, 208.

⁵³ Ibn al-Atīr a II. 119. éve alatt; vö. Ibn A’tam al-Kūfi tudósítását (ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Faqlān’s Reisebericht, 296).

átvitele Balangarból al-Baidā'-ba. A IX. és X. századi muszlim történeti és földrajzi források már kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy a kazár rezidencia al-Baidā'-ban van.

Al-Baidā' megalapításának pontos idejét nem ismerjük. A nyugati türkök Volgán inneni hódításainak időpontját azonban tudjuk: a türkök 569-ben éreztetik először a Volgától nyugatra hatalmukat.⁵⁴ A kazárok eredetének kérdése szempontjából igen fontos, hogy a türkök megérkezésének időpontjában a későbbi kazár területen, pontosabban a kaukázusi hunok és a Volga torkolatvidéke között, a savirok népe helyezkedett el. A savirok — az onogurok, ogurok és saragurok 463 táján bekövetkezett európai vándorlása után — 515 táján érkeztek Európába és foglalták el a Volga és a kaukázusi hunok közötti hazájukat. 515-ben már nagy betörést intéztek a Dariel szoroson át Kis-Ázsiába.⁵⁵ Ettől kezdve egészen 576-ig *savir* és *hun* néven gyakran szerepelnek a perzsák és a bizánciak harcairól szóló bizánci tudósításokban. A középperzsa Khvatāy-námak arab és új-perzsa fordításaiban azonban a *savir* név ugyanennek a kornak az eseményeivel kapcsolatban sohasem szerepel.⁵⁶ Ezek a források mind úgy tudják, hogy a Kaukázustól északra a kazárok tartották kezükben a hatalmat. Feltűnő, hogy Moses Kalankatvac'i örményül írt Albán Történetében igen jól tájékozott egyházi források alapján szintén arról tudósít,⁵⁷ hogy 552 táján a kazárok törtek be ismételten a Derbendi szoroson át, úgyhogy a Čor-i keresztyén missziói püspökség székhelyét Barda'a-ba, a Kur folyótól délre kellett áttenni.

A kazárok és a savirok földrajzi és történeti azonosságát bizonyító adatok különös jelentőséget nyernek Mas'ūdī egyik tudósításának fényében, amely szerint a *khazar* név a kazároknak csak perzsa neve, törökül *savir*-nak hívják őket.⁵⁸ Mas'ūdī szavaiból e legtermészetesebb következtetés ugyanis mindenestre az, hogy a kazárok esetében is olyan kettős névvel van dolgunk, mint amilyennel lépten-nyomon találkozunk a nomád népek történetében. Kérdés azonban, hogy a kettős elnevezésnek itt mi az oka. Gyakori jelenség a nomádoknál, hogy egy általános népnéven kívül az egész törzsszövetség szerepel a vezértörzs nevében is. Ugyanesak igen gyakori jelenség az is, hogy egy nomád törzs-csoport az őt meghódító másik nomád nép nevét is felveszi. A végső

⁵⁴ Menandros, Exc. de leg., ed. DE BOOR, 453.

⁵⁵ E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, 105; az ott idézett forrásokon kívül vö. még Edessai Pál idevonatkozó tudósítását (Patrol. Orient. VII, 712) és az itt következő jegyzetet.

⁵⁶ A savirok az 515. évi betörés örmény forrásaiban a *hun* nevet viselik. Kiverésükben az örmény források szerint fontos szerepet játszott az örmény marzbān, Mžež Gnumi is. Kavād (488—531) perzsa király uralkodása alatt a savirok (kazárok) még egy alkalommal betörték Örményországba (531) és egészen Észak-Mezopotámiáig kalandoztak. Ennek a nagy betörésnek a középperzsa Khvatāy-námakból fordított mohamedán említéseiben azonban a *savir* név helyett a *kazár* nevet találjuk. A *kazár*, *savir* és *hun* nevek párhuzamos használatának kérdésével egy kéziratban levő értekezésemben foglalkozom részletesen.

⁵⁷ Ed. Tiflis, 133¹⁴⁻¹⁹.

⁵⁸ Kitāb al-tanbih, 83¹⁶.

eredet kérdése, tekintettel a nomád törzsi alakulatok állandóan megismétlődő gyors átesoportosulásaira, a legtöbb esetben igen nehéz kérdés, amelynek megoldásában nyelvi szempontok (eredeti és átvett nyelv, kétnyelvűség) is igen nagy szerepet játszanak. Minthogy egyfelől a *khazar* és a *savir* nevek hozzátétőleg ugyanabban az időben (VI. sz.) tűnnek fel a forrásokban,⁵⁹ másfelől a korai kazár terület a Volga és a kaukázusi hunok között ugyanott van, ahol a Ps. Moses Khorenac'i-féle földrajz szerint a savirok laktak,⁶⁰ mindenesetre joggal következtethetünk arra, hogy legalábbis a VI. századtól kezdve a kazárok és a savirok azonosak voltak.

A savirok hatalmát 558-ban rövid időre a türkök elől nyugatra menekülő heftalita avarok törték meg.⁶¹ Kevéssel később, 569 után már maguk a türkök is hódítottak nyugaton, akik hódításukat 576-ban egészen a Taman félszigetig és a Kaukázusig terjesztették ki.⁶² Ekkor kerültek nyugati türk uralom alá a savir-kazárok is. 570-ben a türkök bizánci források szerint Médiába (Azerbejdzsánba) is betörték.⁶³ A Kaukázustól délre letelepült savirok (kazárok) hatalmát a bizánciak törték meg 576-ban, akik a legyőzött savirok egy részét a Kur folyótól délre telepítették le, a Tiflisz és Barda'a közötti területre.⁶⁴ A türk fennhatóság alatt a savir, illetőleg kazár önállóság megszűnt. Ez magyarázza meg, hogy miért sietett 653-ban a kazáriai nyugati türk kagán a Balangarban ostrom alá fogott kazárok segítségére. Hasonló eseményről értesülünk a 722/3. évi arab betöréssel kapcsolatban is. Ekkor azonban Ibn al-Atīr, illetőleg forrása Wāqidī, azt is megmondja, hogy a kazárokat megsegítő különböző türk csapatok között kipesakok is voltak.⁶⁵

A nyugati türk fennhatóság idején Kazária a nyugati türk birodalom legértékesebb területei közé tartozott. Erre mutat, hogy 627-ben a Kazárián uralkodó nyugati türk kagán a *Jebgu kagán* méltóságnévet viselte, amely azonos volt magának a nyugati türk uralkodónak a címével, továbbá, hogy *Jebgu kagán* az akkori nyugati türk uralkodó, *Ton jebgu kagán* testvére volt.⁶⁶

Sebēos t'etal-ját tehát ebben az esetben sem a tulajdonképpeni kazárookra, hanem a kazáriai nyugati türkökre kell vonatkoztatnunk. A türk és a kazár nevek szinonimává csak a nyugati türk birodalomnak a 766 táján bekövetkezett felbomlása után váltak. A Sebēos után két évszázaddal író mohamedán és bizánci források már nem tudnak az egykori kettősségről és ezért beszélnek a 766 előtti időkre vonatkoztatva is önálló Kazáriáról.

⁵⁹ A legkorábbi savir adataink az 515. év eseményeire vonatkoznak, a legkorábbi kazár adatnak pedig Moses Kalankatvac'i 552. évi tudósítását tekinthetjük.

⁶⁰ Ed. SOUKRY, 27; vö. MARKWART, STREIFZÜGE 58.

⁶¹ Menandros, Exc. de leg., ed. DE BOOR 443.

⁶² Uo. 206, 208.

⁶³ Uo. 444. Ezt a fontos adatot az eddigi kutatás teljesen elhanyagolta.

⁶⁴ Menandros, Exc. de leg. 201.

⁶⁵ A II. 104. éve alatt.

⁶⁶ Vö. MNy. XLIX, 322. 2. jegyz.

f) Igen érdekes Sebēos utolsó tudósítása a t'etalokról. Műve végén Sebēos az arab birodalomban kitört polgárháborúról számol be, amely 656-ban 'Utmān kalifa meggyilkolásához, 'Alī rövid uralmához, a khārijita mozgalom létrejöttéhez, a szíriai és egyiptomi szakadár mozgalmakhoz, végül pedig Mu'āwīya és az 'Umaiya család uralmához vezetett. Sebēos művének utolsó mondatában Mu'āwīya trónrajutásáról számol be.

A t'etalokat Sebēos (ed. MALKHASYANC⁶⁷, 155₃₀—156₁) a polgárháború pártjainak felsorolásában említi: „*Մասն մի այն՝ որ Հնդկաց կողմս. եջն: եւ մասն մի այն՝ որ ունին զՍտորեասանն եւ զկողմանս Հիւսիսոյ: եւ մասն մի այն՝ որ յեզրպտոս՝ եւ ի կողմանս թետալացոց: եւ մասն մի ի կողմանս Տաճկաց եւ յԱսկարանն կոչեցեալ տեղւոյ: az egyik az a rész, amely az indiai vidékeken volt; a másik rész, amely Szíriát és Észak országait foglalta el; a (harmadik) rész, amely Egyiptomban és a t'etalok vidékén volt, a (negyedik) rész pedig az arabok vidékein és egy Askarōn nevű helyen.*” Ebben a világos fogalmazású, tárgyilag azonban annál nehezebb szövegrészletben a *t'etal* név földrajzi okokból nem vonatkoztatható az Irán keleti szomszédságában élő nyugati türkökre. Sebēos keleti t'etaljai ugyanis, amint az előbbieken láttuk, az Oxuson túli vidékek lakói, az Oxuson túli nyugati türk területek pedig ekkor még nem kerültek arab fennhatóság alá. Ebben az esetben is tehát csak Kazáriára, közelebről a Kazárián uralkodó nyugati türkökre vonatkoztatható a *t'etal* név. Ez a következtetés teljes összhangban van Sebēosnak az arab polgárháborúval kapcsolatban tett többi megjegyzéseivel is. Sebēos szerint ugyanis a t'etalok földjén levő arabok és az egyiptomiak ugyanahhoz a párthoz tartoztak. Ilyen helyzet pedig valóban létrejött, mégpedig éppen a 656. évet megelőzőleg. A polgárháborúnak ezekben az éveiben ugyanis a forradalmi párt egyik gócpontja Egyiptom volt. 'Amr ibn al-Ās-nak Egyiptom mellőzött meghódítójának az 'Utmān ellen folytatott mesterkedései, majd később a Mu'āwīya uralomrajuttatásában játszott szerepe a polgárháború legjobban ismert fejezetei közé tartoznak. Ugyanakkor azonban a forradalmi párt másik központja Irakban, a kufai és baszrai garnizonokban volt, tehát éppen ott, ahonnan az arab csapatok nagy része északra indult Derbend és Kazária meghódítására. Bár Saif erős torzításokkal adja elő a derbendi csapatok körében mutatkozó forradalmi jelenségeket, annyi még az ő előadásából is világos, hogy a kazáriai garnizon csapatainak legnagyobb része szintén a forradalmi mozgalmak hatása alá került. Valóban nem indokolatlan tehát, hogy Sebēos a t'etal földön állomásozó iraki származású csapatokat ugyanahhoz a forradalmi párthoz sorolja, mint az egyiptomiakat.⁶⁷

⁶⁷ Dunlop (i. m. 54—55), aki nem ismeri Sebēos adatát, az arab polgárháborúnak a kazáriai harcokra gyakorolt hatásáról szólva ismét elmulasztja a Saif-féle hadilok hamis pragmatizmusára való utalást: hogy Saif itt is a kalifa iránti loyális érzések tolmácsolója, nem pedig megbízható történész, hogy a bajok gyökerét itt is sematikusan a kalifa iránti engedetlenségben látja, s hogy elfogult az iraki garnizonok javára.

Összefoglalásképpen tehát megjegyezhetjük, hogy a *t'etal* név a régiebb örmény irodalomban a heftalitákat jelölte. Miután a VI. század közepén a türkök meghódították a heftalita területeket, az örmények a heftalita terület új uraira, a nyugati türkökre vitték át a *t'etal* nevet. Sebēos *t'etal* vonatkozású tudósításainak behatóbb elemzése azt mutatja, hogy Sebēos mind tokharisztáni, mind pedig kazáriai tárgyú tudósításaiban a nyugati türköket jelöli a *t'etal* névvel. Azt az általánosan elfogadott nézetet tehát, amely MARKWART kategorikus állásfoglalásán alapul, s amely szerint Sebēos *t'etal*-ja részben a heftalitákat, részben pedig a kazárokat jelöli, elhibázottnak kell tartanunk.

4. A *t'etal* név azonban nemcsak 'heftalita, nyugati türk' értelemben használatos a Sebēos korabeli örmény irodalomban. Hippolytos krónikájának 685 táján készült örmény átdolgozásában (ed. Venetik 1904, 5₁₀) szintén megtaláljuk ezt a nevet, mégpedig a *Ἰθουαίη* formában. Itt a Genesis 10 alapján készített népleszármazási listában fordul elő a név, mégpedig az ionok, thrákok és illyrek neve mellett, a görög eredeti *Θετταλοι*-jának megfelelőjeként. Ugyanez a név számos változatban fennmaradt Eusebius krónikájának nyelvi és stiláris szempontból nem egységes örmény fordításában,⁶⁸ továbbá Pseudo-Methodios jövendölésének a Stephanos Orbeleannál megőrzött örmény változatában is.⁶⁹

A thessaliaiak neve és történeti szereplése már igen régen foglalkoztatta a hellenisztikus világ népeinek képzeletét. A görög hősmondában számos utalás történik a Pontus Euxinus déli és keleti partvidékére, így Pontus tartományra és különösen Kolchisra. Mikor Nagy Sándor keleti hadjáratai alkalmával a görögök közelebből megismerkedtek Kis-Ázsia, Irán és a környező területek földrajzi viszonyaival, különböző, jórészt népetimológiákon alapuló hiedelmek és magyarázatok keletkeztek a görög hősmonda állítólagos kisázsiai és transzkaukáziai kapcsolatairól.⁷⁰ Ezek a hiedelmek bizonyos adatok tanúsága szerint megvoltak maguknál a transzkaukáziai népeknél is. Igen tanulságos ebből a szempontból Tacitus egyik helye (Ann. 6, 34): „feruntque Hiberi Albanique se Thessalis ortos, qua tempestate Iaso post avectam Medeam genitosque ex ea liberos inanem mox regiam Aetiae vacuosque Colchos repetivit.” Ez a tacitusi hely és az argonauták útjának a Pontus tartományhoz kapcsolódó bizonyos vonatkozásai azért is fontosak, mert talán közelebb visznek bennünket Pseudo-Moses Khorenae'i fent (112) idézett helyének magyarázatához. Ezeknek az adatoknak a fényében ugyanis nem látszik lehetetlennek, hogy a *T'italia* nevet, amely Pseudo-Moses szerint a Pontus déli vagy keleti partvidékét jelöli, a Fekete-tenger délkeleti partvidékére, esetleg Kolchisra vonatkoztassuk.

Felmerül végül az a kérdés is, hogy a *t'etal* nevet, amely az elmondottak értelmében a belsázsiai heftaliták nevével semmiféle etimológiai kapcsolatban

⁶⁸ Ed. Venetik, 1904, 5₁₀.

⁶⁹ Ed. Tiflis, 269.

⁷⁰ Vö. MARKWART: *Revue des Études Arméniennes* VIII/1, 1928, 211–232.

nincsen, miért vitték át az örmények előbb a heftalitákra, azután pedig a nyugati türkökre. A magyarázatot ebben az esetben megkönnyíti az, hogy a két név, a *heftal* és a *t'etal* között valóban feltűnő hangzásbeli hasonlóság van. Aligha lehet tehát kétséges, hogy itt ugyanolyan névátvitel történt, mint a Maurikiosnál és Agathiasnál található⁷¹ *Νεφθαλιται* esetében, ahol nyilvánvalóan a bibliai נַפְתָּלִי: *Naftalī*, LXX: *Νεφθαλειμ* törzsnévnek a heftalitákra való átviteléről van szó.

⁷¹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* II³, 211.